BO‘LAJAK MUTAXASSISLARDA TOLERANTLIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

D.Sh. Norqo‘ziyeva
Qo‘qon davlat universiteti Psixologiya kafedrasi dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarda tolerant tafakkurni shakllantirish fenomenlarini ilmiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil etish maqsad qilingan. Tolerantlik shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyati sifatida ko'rib chiqiladi va uning kognitiv, affektiv hamda xulq-atvor komponentlari o'rganiladi

Maqolada tolerant tafakkurning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy fenomenlar — ijtimoiy stereotiplar, empatiya, metakognitsiya va muloqot madaniyati — keng yoritilgan. Tadqiqot natijalari tolerant tafakkurni shakllantirishda pedagogik ta'sirning muhim ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tolerantlik, tafakkur, talaba, fenomen, empatiya, stereotip, kognitiv yondashuv, metakognitsiya, ta'lim

Bugungi zamonaviy jamiyatning ko'p madaniyatli va xilma-xil tarkibi sharoitida tolerantlik nafaqat insoniy fazilat, balki ijtimoiy zaruriyat sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlar uchun tolerant tafakkurni shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Zero, talaba yoshlar jamiyatning kelajak poydevori bo'lib, ularning dunyoqarashi, boshqalarga munosabati va turli fikrlarga bag'rikenglik darajasi millat, davlat va insoniyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Psixologiya fanida tolerantlik fenomeni G. Allport, M. Rokich, S. Schwartz kabi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Mahalliy psixologiya fanida esa E. G'oziyev, M. Davletshin, Z. Nishonova va boshqa olimlar shaxs xususiyatlari hamda milliy xarakter kontekstida bu masalani o'rganganlar. Shu bilan birga, talabalarda tolerant tafakkurni shakllantirish fenomenlarini kompleks o'rganish masalasi hali yetarlicha tadqiq etilmagan.

Ushbu maqolaning maqsadi — talabalarda tolerant tafakkurni shakllantiruvchi asosiy psixologik fenomenlarni ilmiy tahlil qilish va ularning pedagogik-psixologik ahamiyatini yoritishdan iborat. Maqolada tolerantlikning psixologik tuzilishi, stereotiplar va atribusiya jarayonlarining ta'siri, empatiya va muloqot madaniyatining roli hamda metakognitsiyaning ahamiyati kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

Tolerantlik (lot. "tolerantia" — toqatlilik, chidamlilik) ilmiy adabiyotlarda turlicha ta'riflanadi. Keng ma'noda u — boshqalarga nisbatan bag'rikenglik, ulardagi farqlilikni tan olish va hurmat qilish qobiliyatidir. Psixologik jihatdan esa tolerantlik — shaxsning kognitiv, affektiv va xulq-atvor komponentlaridan iborat murakkab

psixologik konstrukt sifatida tushuniladi. Tolerant tafakkurning kognitiv komponenti — turli nuqtai nazarlarni, fikrlarni, madaniyatlarni ob'ektiv anglash va baholash qobiliyatidir. Affektiv komponent — boshqa kishilarga nisbatan ijobiy his-tuyg'ular, empatiya va hamdardlikni o'z ichiga oladi. Xulq-atvor komponenti esa tolerantlik tamoyillariga asoslanib muloqot va hamkorlik qilish ko'nikmalarini anglatadi. Bu uch komponentning uyg'un rivojlanishi tolerant shaxslikni shakllantiradi (Allport, 1954; G'oziyev, 2010).

Tafakkur kontekstida tolerantlik — bu insonning turli hodisa va vaziyatlarga nisbatan moslashuvchan, tanqidiy va ochmindli yondashuvi demakdir. Tolerant tafakkur sohibi shoshma-shosharlik bilan hukm chiqarmaydi, boshqalarning fikriga quloq soladi, o'z nuqtai nazarini yangi ma'lumotlar asosida qayta ko'rib chiqishga tayyor bo'ladi.

Ijtimoiy psixologiyada stereotiplar — ma'lum bir ijtimoiy guruh vakillariga nisbatan o'ta umumlashtirilgan, ko'pincha noto'g'ri va qat'iy e'tiqodlar tizimi sifatida tavsiflanadi. Ular inson tafakkurini soddalashtiradi va atrof-muhitni tezroq idrok etishga yordam bersa-da, tolerant munosabatga jiddiy to'siq bo'lishi mumkin. Stereotip fikrlash tarziga ko'ra, insonlar boshqa guruh vakillarini individual xususiyatlariga qarab emas, balki guruhga mansubligi asosida baholaydilar.

Atribusiya — boshqalarning xulq-atvori sabablarini tushuntirish jarayonidir. F. Hayder va R. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan atribusiya nazariyasiga ko'ra, insonlar o'z xatoliklarini tashqi omillarga (vaziyatga), boshqalarning xatolarini esa ichki omillarga (shaxsiy xususiyatlarga) bog'lashga moyil bo'ladilar. Bu "atribusiya xatosi" nomi bilan mashhur bo'lgan fenomen talabalarda boshqalarga nisbatan adolatsiz munosabat shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Pedagogik-psixologik amaliyotda stereotiplarni ongli ravishda anglash va ularni qayta tuzish usullari tolerant tafakkurni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadda kontaktgipoteza (Allport, 1954), ya'ni turli guruh vakillari o'rtasida teng huquqli muloqotni tashkil etish usuli keng qo'llaniladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi tomonidan maqsadli tashkil etilgan guruhlararo hamkorlik stereotiplarni sezilarli darajada kamaytirishga olib keladi.

Empatiya — boshqa kishining his-tuyg'ularini, nuqtai nazarini va holatini ichdan his etish, sezish qobiliyatidir. U kognitiv empatiya (boshqaning fikrlarini tushunish) va affektiv empatiya (boshqaning his-tuyg'ularini tuyish) turlariga bo'linadi. Empatiyanin rivojlanganligi tolerant tafakkurning asosiy prediktori hisoblanadi.

M. Hoffman (2000) ning tadqiqotlari shuni isbotladiki, empatiya darajasi yuqori bo'lgan shaxslar boshqalarga nisbatan kamroq xurofiy va bag'rikeng bo'lishadi. C. D. Batson (2011) esa empatiya induktsiyasi usulini ishlab chiqib, ularni pedagogik amaliyotga tatbiq etish orqali tolerantlik ko'rsatkichlarini oshirish mumkinligini ko'rsatdi. Talabalarda empatiyan rivojlantirish uchun rol o'ynash, guruhli muhokama, amaliy loyihalar va ijtimoiy-madaniy tadbirlar kabi pedagogik metodlardan foydalanish samarali natijalar beradi. Ayniqsa, turli millat, din va madaniyat vakillarining shaxsiy tajribalari bilan tanishish empatiyani kuchli rag'batlantiruvchi fenomen sifatida namoyon bo'ladi.

Metakognitsiya — o'z tafakkur jarayonlarini anglash va nazorat qilish qobiliyatidir (Flavell, 1979). Tolerant tafakkur shakllanishida metakognitsiya muhim o'rin tutadi, chunki u talabaga o'z xurofiy fikrlarini, noto'g'ri atribusiyalarini va stereotiplarini aniqlash imkonini beradi. Metakognitiv ko'nikmalar rivojlangan talabalar yangi ma'lumotlarni tanqidiy baholay oladi, o'z fikrlarini qayta ko'rib chiqa oladi va muqobil nuqtai nazarlarni qabul qilishga ochiq bo'ladi. Bu xususiyatlar bevosita tolerant tafakkurning namoyon bo'lishi hisoblanadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, metakognitiv treninglar talabalarning stereotipik fikrlashini kamaytirib, ularning tolerantlik ko'rsatkichlarini oshirishga yordam beradi.

Refleksiv ta'lim metodlari — kundalik yozish, portfolio tuzish, o'z-o'zini baholash shakllari — talabalarda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Bundan tashqari, dialog va muhokamaga asoslangan ta'lim texnologiyalari ham metakognitsiya rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

M. M. Baxtin va P. Freire asarlarida yoritilgan dialogik tafakkur nazariyasiga ko'ra, haqiqiy bilim va tushunish faqat ochiq va teng huquqli muloqot jarayonida yuzaga keladi. Tolerant tafakkur ham aynan shu dialogik munosabatlar zaminida shakllanadi. Dialog — bu nafaqat ma'lumot almashish, balki turli dunyoqarashlarning konstruktiv to'qnashuvi va boyishidir.

Talabalarda muloqot madaniyatini shakllantirish tolerant tafakkurning muhim sharti hisoblanadi. Faol tinglash, o'z fikrlarini asoslab bildirish, boshqaning pozitsiyasini hurmat qilgan holda e'tiroz bildirish — bu ko'nikmalar tolerant muloqotning asosiy elementlari sanaladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, muloqot madaniyati rivojlangan guruhlarda guruhlararo nizolar kamayib, hamkorlik va o'zaro tushunish kuchayadi.

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalar chiqarildi: birinchidan, talabalarda tolerant tafakkur bir qator o'zaro bog'liq psixologik fenomenlar — stereotiplarning qayta tuzilishi, empatiyaning rivojlanishi, metakognitsiya va muloqot madaniyatining shakllanishi — natijasida yuzaga keladi.

Ikkinchidan, pedagogik jarayonda ushbu fenomenlarni maqsadli rivojlantirish tolerant shaxslikni shakllantirishning asosiy yo'li hisoblanadi. Uchinchidan, tolerant tafakkur faqat bilim berish orqali emas, balki talabani real hayotiy tajribalarga, madaniyatlararo muloqotga va o'z-o'zini anglashga undash orqali shakllantiriladi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: o'quv jarayoniga empatiya treniglari va rol o'ynash usullarini joriy etish; metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalarini kengaytirish; guruhlararo hamkorlik loyihalarini tashkil etish; tolerantlikni shakllantirishga yo'naltirilgan ixtisoslashgan kurslar va dasturlar ishlab chiqish.

Xorijiy adabiyotlar:

1. Allport G. W. (1954). The Nature of Prejudice. Reading, MA: Addison-Wesley. — 537 p.

2. Batson C. D. (2011). Altruism in Humans. Oxford University Press. — 298 p.

3. Flavell J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. — Vol. 34, № 10. — P. 906–911.

4. Freire P. (1970). Pedagogy of the Oppressed. New York: Herder and Herder. — 183 p.

5. Hoffman M. L. (2000). Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. Cambridge University Press. — 331 p.

6. Selman R. L. (2003). The Promotion of Social Awareness: Powerful Lessons from the Partnership of Developmental Theory and Classroom Practice. New York: Russell Sage Foundation. — 318

Mahalliy adabiyotlar:

7. G'oziyev E. G. (2010). Psixologiya. — Toshkent: O'qituvchi. — 432 b.

8. Davletshin M. G. (2009). Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi. — Toshkent: TDPU nashriyoti. — 238 b.

9. Asadullayev R. X. (2019). Tolerantlik — millatlararo munosabatlarning poydevori // Pedagogika va psixologiya. — № 2. — B. 45–52.

10. Toshmatova N. R. (2020). Empatiya va tolerantlikning psixologik o'zaro bog'liqligi // O'zbekiston xalq ta'limi. — № 4. — B. 61–67.

11. Noqo’ziyeva D.Sh. Shaxsda prosotsial xulq rivojlanishida psixik holatlar ta’sirini o’rganishning empiric masalalari. Buxoro universitetiilmiy axborotnomasi. № 12-son 3-qism 2025

12. Noqo’ziyeva D.Sh. Shaxslararo munosabatlarda prosotsial xulqni shakllantirish fenomenlari. Advances in Science and Education, 2025,81-84 p.